

STOŁOWICZ Leonid, **Historia filozofii rosyjskiej. Podręcznik**, tł. Bogusław Żyłko, Gdańsk: Wydaw. Słowo – Obraz – Terytoria 2008, 650, [6] s., indeks, ISBN 978-83-7453-876-3.

Tyt. oryginału: Istorija russkoj filosofiji

Wszystkie znane nam opracowania historii filozofii rosyjskiej wiążą jej początki z przyjęciem przez Ruś chrześcijaństwa z Bizancjum w 998 r. Zdaniem Mikołaja Łosskiego (1870-1965), autora klasycznego opracowania dziejów filozofii rosyjskiej (M. Łoski, *Historia filozofii rosyjskiej*, tł. H. Paprocki, Kęty 2000), wyobrażenie o tym, czym jest filozofia, pojawiło się na Rusi wtedy, gdy na język cerkiewnosłowiański zostały przetłumaczone dzieła Ojców Kościoła. W podobny sposób rekonstruuje prehistorię filozofii rosyjskiej również Leonid Stołowicz (ur. 1929), autor przedstawianego podręcznika *Historia filozofii rosyjskiej*. Zwraca on jednak uwagę na to, że w staroruskim języku występowało już słowo *lubomudrie*, oznaczające umiłowanie mądrości, będące więc kalką greckiego słowa φιλοσοφία (φιλεῖν – kochać, σοφία – mądrość). Ponadto autor przytacza interesujące fragmenty latopisu *Powieść minionych lat* (ok. 1113), przedstawiającego początki chrystianizacji Rusi (latopisy są to kroniki, łączące elementy faktograficzne z legendarnymi, występujące na Rusi w XI-XVII w. i na Litwie w XIV-XVI w.). Otóż według relacji owego latopisu, Grecy przysłali „filozofa” do księcia Włodzimierza (955-1015). Ów filozof wygłosił obszer-

ną mowę na temat tego, czym jest chrześcijaństwo. Cyryl i Metody, o których również jest mowa w *Powieści minionych lat*, zostali nazwani „wytrawnymi filozofami”. Wszystko to świadczy o tym, że pojęcia filozofii i mądrości nie były obce na Rusi już wówczas, gdy przyjmowała ona chrześcijaństwo. Z innych relacji na temat początków chrześcijaństwa wynika, że książę Włodzimierz wybierał świadomie wiarę swego ludu. Oprócz dysputy ze wspomnianym filozofem, przysłanym przez bizantyjskich Greków, prowadził inne – z Bułgarami „wiary mahometańskiej”, którzy namawiali go do przyjęcia islamu, z Chazarami, nakłaniającymi go do przyjęcia judaizmu, a także z „cudzoziemcami z Rzymu”, oferującymi zachodnie chrześcijaństwo (s. 18-19). To, że książę Włodzimierz zdecydował o przyjęciu chrześcijaństwa z Bizancjum (a nie z Rzymu), niewątpliwie wywarło wpływ także na kształt rosyjskiej filozofii. Z tradycji bizantyjskiej czerpano bowiem idee teologiczno-filozoficzne, a za ich pośrednictwem zapoznano się również ze starożytną filozofią grecką.

Prezentowana *Historia filozofii rosyjskiej* L. Stołowicza jest drugą w ostatnich latach wydaną po polsku książką na temat dziejów myśli filozoficznej w Rosji. Poprzednio wydaną pracą była wspomniana wyżej *Historia filozofii rosyjskiej* M. Łosskiego. Opracowanie Łosskiego nie obejmuje jednak całości historii filozofii rosyjskiej. Poza wstępnymi uwagami na temat początków, autor śledzi rozwój rosyjskiej myśli filozoficznej od XVIII w. Tymczasem praca Stołowicza imponuje rozmachem. Autor zawarł w jednym, monumentalnym, tomie syntezę filozofii rosyjskiej od jej początków po czasy najnowsze.

Stołowicz jest Rosjaninem pochodzenia żydowskiego, który jednak od 1953 r. mieszka w Estonii. Tam, do przejścia na emeryturę, pracował jako profesor filozofii na uniwersytecie w Tartu (najstarszym uniwersytecie w tej części Europy). Kilka jego publikacji, głównie na tematy estetyczne, ukazało się już wcześniej w języku polskim (m.in. *Kategoria piękna a ideał społeczny*, Wrocław 1982). Autor przyjaźnił się z polskimi filozofami, m.in. z Romanem Ingardenem i Władysławem Tatarkiewiczem. Z pewnością znał *Historię filozofii* oraz *Historię estetyki* Tatarkiewicza. *Historia filozofii rosyjskiej* Stołowicza przynajmniej pod względem metody może być porównana do *Historii filozofii* Tatarkiewicza. Rosyjski autor, podobnie jak polski historyk filozofii, dąży do ukazania wewnętrznej logiki każdego systemu i nie dokonuje oceny z punktu widzenia własnych poglądów (por. s. 8, 629). *Historia filozofii rosyjskiej* ukazała się po raz pierwszy w języku rosyjskim w 2005 r. Autor pracował nad nią jedenaście lat. W wydaniu rosyjskim pominięto jednak niektóre fragmenty przygotowane do druku, dotyczące marksizmu i filozofii postsowieckiej. Fragmenty te przywrócono w polskim przekładzie, a autor w przedmowie do polskiego wydania napisał: „Składam serdeczne podziękowanie inicjatorowi polskiego wydania mojej książki i jej tłumaczowi, Bogusławowi Żyłce, za to, że moja praca o historii filozofii rosyjskiej ukazuje się w pełnej wersji” (s. 10). Polska edycja jest zatem pierw-

szym wydaniem *Historii filozofii rosyjskiej* w zamierzonej przez autora, kompletnej postaci.

Po uwagach wstępnych (*Filozofia jako lubomudrie. O swoistości filozofii w Rosji*, s. 11-16), w których jest mowa m.in. o specyfice filozofii rosyjskiej (receptja filozofii zachodniej, a zarazem oryginalność), Stołowicz przedstawia w pierwszym rozdziale długi okres jej dziejów – od XI do XVII w. (*Myśl filozoficzna na Rusi [wiek XI-XVII]*, s. 17-36). Jako pierwszych filozofów staroruskich wymienia on autorów z XI i XII w.: Hilariona (od 1051 r. – metropolitę kijowskiego), Klimenta Smolatycza oraz Cyryla Turowskiego. Interpretacja świata, jaka występowała w ich pismach, była religijna, gdyż to religia była wtedy dominującą formą świadomości społecznej. Autorzy ci, obok zagadnień ściśle teologicznych, zajmowali się takimi problemami filozoficznymi, jak: sens historii, stosunek pierwiastka cielesnego do duchowego w człowieku, wolność, relacja wiary do rozumu. Stołowicz omawia też nurty heretyckie, jakie zaczęły się pojawiać w rosyjskiej myśli religijnej od XVI w., które jednocześnie stymulowały jej rozwój (herezja strygołników, herezja żydująca, iosiflanie, starcy zawoźzańscy). Autor zwraca ponadto uwagę na poglądy etyczne i estetyczne w omawianym okresie, konstatając ich stopniową emancypację z teologii. O ile np. w czasach Andrieja Rublowa (ok. 1360-1430) malarstwo nie było oddzielone od sfery religijno-symbolicznej, o tyle już w połowie XVI w. można zauważyć rozchodzenie się wartości religijnych i estetycznych.

Dalsze rozdziały (2-7) *Historii filozofii rosyjskiej* koncentrują się na filozofii XVIII i XIX w. (*Filozofia w wieku oświecenia [wiek XVIII]*, s. 37-70; *Myśl filozoficzna pierwszej połowy XIX wieku*, s. 71-91; *Okcydentaliści i słowianofile*, s. 93-154; *Zasada antropologiczna w filozofii i radykalizm społeczny*, s. 155-180; *W poszukiwaniu idealnej zasady*, s. 181-212; *Filozofia religijna i etyczne poszukiwania Włodzimierza Sołowjowa*, s. 212-229). Wiek XVIII jest w Europie wiekiem oświecenia. Wśród historyków filozofii można spotkać pogląd (wyrażony także przez Jana Pawła II w *Pamięci i tożsamości*), że Rosja nie przeżyła oświecenia. Stołowicz inaczej widzi ten okres, wykazując, że również w Rosji rozwijała się filozofia oświeceniowa, zorientowana na myśl niemiecką i francuską, a przy tym zawierająca oryginalne cechy. Rozwój oświecenia w Rosji autor łączy z postacią i działalnością cara Piotra I (1672-1725) oraz jego „uczonej drużyny” (s. 39-44). Choć na czele owej „drużyny” stał biskup pskowski, Fieofan Prokopowicz (1681-1736), to jednak działalność „drużyny” przybierała coraz bardziej pozacerkiewny, świecki, charakter. Sam bp Prokopowicz poddawał krytyce dogmatyczną teologię, dopuszczał alegoryczną interpretację Biblii, dążył do uzgodnienia teologii z naukami przyrodniczymi, szczególnie z teoriami Kopernika i Newtona. W okresie oświecenia konstytuuje się też świecka filozofia, np. Michaiła Łomonosowa (1711-1765), często przyjmująca teorię podwójnej prawdy. Stołowicz pisze, że „rosyjska myśl filozoficzna, poczynając od «uczonej

drużyny», uwalniała się spod władzy teologii, ale (...) sama stawiała i pragnęła za pomocną racjonalnych środków rozwiązywać tradycyjne poglądy teologiczne” (s. 54). Omawiany fragment książki Stołowicza znacząco wzbogaca naszą wiedzę na temat przebiegu oświecenia w Rosji, nawiązań do zachodnich nurtów i specyficznych cech. Już wtedy można zaobserwować zjawisko (które będzie się jeszcze powtarzać) wolnej myśli religijno-filozoficznej, niezwiązanej z Cerkwią, wyrażającej się na różne sposoby (także np. w poezji).

W XIX w. myśl rosyjska poszukiwała własnej oryginalności. Znamienne jest to, że filozofem zachodnim, który wywarł bodaj największy wpływ w na myśl rosyjską, był niemiecki romantyk, Fryderyk W. Schelling (1775-1854). Tacy autorzy, jak m.in. Daniło Wiellanski (1774-1847), Michał Pawłow (1793-1840) czy Władimir Odojewski (1803-1869), upatrywali doniosłość Schellinga w tym, że przedstawiał on naturę jako przenikniętą „światową duszą”. Taka całościowa wizja kosmosu i ducha, nazywana później także wszechjednością, była bliska rosyjskiej mentalności. Myślicieli rosyjskich ujmowała też u Schellinga estetyzacja filozofii – upatrywanie w sztuce najwyższej formy poznania. Z drugiej jednak strony w XIX w. poszukiwanie tożsamości filozofii rosyjskiej wiązało się również ze zwrotem ku Cerkwi i ku tradycji prawosławnej. Wielki wpływ na rozwój tego nurtu myśli rosyjskiej wywarł Piotr Czaadajew (1794-1856), który w jednym ze swych listów pisał: „Cerkiew nasza, jedyna nauczycielka nasza. Biada nam, jeśli odejdziemy od jej mądrej nauki! Jej zawdzięczamy wszelkie swoje najlepsze narodowe cechy, swoją wielkość, wszystko to, co odróżnia nas od innych i kieruje naszymi losami” (s. 101). Wówczas też, częściowo jako reakcja na zachodnie wpływy, pojawiły się takie niejednorodne nurty, jak okcydentalizm czy słowianofilstwo. Idee słowianofilskie, szczególnie w ujęciu Aleksandra Chomiakowa (1804-1860), wywarły duży wpływ m.in. na Fiodora Dostojewskiego (1821-1881) czy Władimira Sołowjowa (1853-1900). Temu ostatniemu poświęcony jest odrębny rozdział książki Stołowicza, co świadczy o wyjątkowej pozycji Sołowjowa w myśli XIX w. Stołowicz pisze, że „całą filozofię Władimira Sołowjowa oraz jego życie i twórczość przenika nauka o Sofii” (s. 219).

Nauka o Sofii (sofiologia), jak i inne poglądy Sołowjowa (a również Dostojewskiego), zainspirowały rosyjski „renesans filozoficzno-religijny”, charakterystyczny dla pierwszej połowy XX w., szczegółowo analizowany w polskiej literaturze m.in. przez prace Sławomira Mazurka (omawiane w „Studia Oecumenica” 4 [2004], s. 260-264; 6 [2006], s. 232-235; 8 [2008], s. 309-315). Renesans filozoficzno-religijny był reprezentowany przez takich myślicieli, jak: Siergiej Trubecki (1862-1905), Jewgienij Trubecki (1863-1920); Siergiej Bułgakow (1871-1944), Paweł Florenski (1882-1937), Władimir Ern (253-256), Lew Karsawin (s. 256-263), których poglądy Stołowicz omawia w kolejnym rozdziale (*Prądy filozoficzne pierwszej połowy XX wieku. Filozofia wszechjedności*, s. 231-263).

Odróżnia natomiast od nich dwóch innych myślicieli religijnych z tego okresu – Nikołaja Bierdiajewa (1874-1948) i Lwa Szestowa (1866-1938), których zalicza do nurtu egzystencjalnego (*Prądy filozoficzne pierwszej połowy XX wieku. Filozofia egzystencjalna*, s. 265-289). Obaj byli myślicielami religijnymi, inspirowanymi prawosławiem, ale określającymi się mianem przedstawicieli wolnej filozofii religijnej. Bierdiajew, świadom różnic, jakie występowały pomiędzy nim a Szestowem, jednocześnie podkreślał, że łączyło ich „egzystencjalne obcowanie, poszukiwanie sensu życia” (s. 280). Stołowicz ukazuje pierwszą połowę XX w. jako okres dużego zróżnicowania rosyjskiej filozofii, o czym świadczy fakt, że okresowi temu poświęcił jeszcze trzy kolejne rozdziały swej książki (*Prądy filozoficzne pierwszej połowy XX wieku. Idealny realizm*, s. 291-331; *Prądy filozoficzne pierwszej połowy XX wieku. Neokantyzm rosyjski*, s. 333-363; *Prądy filozoficzne pierwszej połowy XX wieku. Poszukiwania fenomenologów*, s. 365-382). Omawia tu specyficzny dla myśli rosyjskiej nurt, określane np. przez M. Łoskiego mianem „ideał-realizmu” (lub idealnego realizmu). W nurcie tym chodziło o wykazanie realności tego, co idealne. Również i w tym metafizycznym nurcie można dopatrzeć się wpływów filozofii Sołowjowa oraz innych myślicieli, rozwijających idee wszechjedności (a więc również jedności świata materialnego i duchowego), Sofii oraz bogocłowieczeństwa. Stołowicz przedstawia ponadto słabo znane karty dwudziestowiecznej filozofii rosyjskiej – rosyjski kantyzm i neokantyzm oraz fenomenologię. Nurty te nie były wprost ukierunkowane na religię. Jednak w kontekście rosyjskim neokantyzm przybierał różne odmiany, a w filozofii np. Siergieja Hessena (1865-1943) łączył się nawet z wizją królestwa Bożego (s. 357).

W najnowszym okresie filozofii rosyjskiej (od okresu międzywojennego) Stołowicz dostrzega duże zróżnicowanie nurtów. Omawia poglądy autorów, których interesowały zagadnienia twórczości i sztuki (*Filozofia i twórczość artystyczna*, s. 383-438; *Filozofia i estetyka*, s. 439-474), a także religii (*Religijna filozofia i polityka*, s. 475-522). Dla nurtu religijnego najbardziej charakterystyczne są postaci dwóch filozofów „chrześcijańsko-prawosławnych” (jak ich nazywa Stołowicz – s. 475): Iwan Iljin (1883-1954) oraz Gieorgij Fiedotow (1886-1951). W odróżnieniu od innych, wcześniejszych, myślicieli filozoficzno-religijnych, wymienieni autorzy byli zaangażowani w bieżącą działalność polityczną, zajmowali się zagadnieniami społeczno-politycznymi, ostatecznie zostali też zmuszeni do emigracji i kontynuowali działalność poza Rosją. W ich refleksji filozoficzno-teologicznej pojawiały się także pytania dotyczące problematyki ustrojowej. Zdaniem Fiedotowa, socjalizm jest „synem marnotrawnym chrześcijaństwa” (s. 516). Postulował on socjalizm konstrukcyjny, który miałby być rozwinięciem socjalizmu humanitarnego i chrześcijańskiego. Pisał, że „w chrześcijaństwie – i tylko w nim – utwierdza się jednocześnie absolutną wartość osoby i absolutną wartość soborowego zjednoczenia osób” (s. 521).

Mówiąc o współczesnej filozofii rosyjskiej nie można pominąć filozofii marksistowskiej i postmarksistowskiej (*Marksizm w Rosji*, s. 523-597; *Filozofia radziecka i postradziecka*, s. 599-619). Stołowicz, zgodnie ze swym nastawieniem, by ukazywać wewnętrzną logikę każdego systemu, chce podejść i do tych nurtów filozofii rosyjskiej w sposób spokojny i merytoryczny. Być może są to najślabiej zbadane nurty. W okresie oficjalnego marksizmu opracowania historyczno-filozoficzne były zabarwione ideologicznie. W późniejszym okresie z kolei przeważnie deprecjonowano dorobek filozofii sowieckiej. Cenne instrumentarium do badania tego okresu wypracowały założone przez o. Józefa M. Bocheńskiego (1902-1995) instytuty sowietologiczne we Fryburgu Szwajcarskim i w Kolonii (zob. J.M. Bocheński, *Lewica, religia, sowietologia*, Warszawa 1996). Stołowicz ukazuje procesy przenikania marksizmu do Rosji, zróżnicowanie rosyjskich jego wersji (marksizm humanistyczny i totalitarny), różnice między marksizmem a leninizmem, stalinizmem i trockizmem. Szkice na temat filozofii sowieckiej i postsowieckiej (autor uważa, że okres ten czeka na rzetelne badania historyków filozofii) doprowadzone są do końca lat dziewięćdziesiątych XX w. Stołowicz dostrzega nowe tendencje w tym okresie, wynikłe ze zmiany warunków, m.in. z szerszego otwarcia na filozofię światową, odzyskanej wolności religijnej, umocnienia wpływów Cerkwi. Autor pisze, że „obok koniunkturalnego zainteresowania się religią, historią myśli religijnej i filozoficznymi problemami teologii zajmują się rzeczywiście poważni filozofowie i uczeni, tacy jak Siergiej Chorużij, Siergiej Awierincew (1937-2004), Wiktor Byczkow” (s. 613). Rozdział o najnowszej filozofii rosyjskiej kończy się charakterystyką aktualnie istniejących instytutów filozoficznych w Rosji oraz kierunków ich działalności.

Książka Stołowicza jest wyjątkową pozycją w piśmiennictwie historyczno-filozoficznym, poświęconym filozofii rosyjskiej. Jest to bodaj jedyna synteza tej myśli, zakrojona na taką skalę. Stołowicz omawia kilkuset autorów (*Indeks nazwisk* liczy 18 s. – s. 633-650). Prezentacja poglądów poprzedzona jest omówieniem biografii, a także kontekstu historycznego, w jakim żył i tworzył dany autor. Sprawia to, że książka posiada wielką wartość erudycyjną i dostarcza wielu wiadomości nie tylko na temat filozofii rosyjskiej, ale i historii Rosji, Cerkwi, teologii prawosławnej. Próba zamknięcia okresu od początku XI w. do końca XX w. w jednym tomie musiała się wiązać, rzecz jasna, z wieloma skrótami, pominięciami czy pobieżnymi relacjami. Pomimo to dzieło, jakiego podjął się Stołowicz, zasługuje na uznanie. Większość poglądów autor rekonstruuje na podstawie źródeł. Teza, jaką stawia wielokrotnie w swej pracy, stwierdza, że cechą filozofii rosyjskiej jest pluralizm zarówno zagadnień, nurtów, jak i środków wyrazu (dlatego uwzględnia on w swym podręczniku także autorów znanych z historii literatury, np. A. Puszkina, L. Tołstoja czy F. Dostojewskiego). Czytamy w *Zakończeniu*, że „historia rosyjskiej myśli filozoficznej jest pluralistyczna”, natomiast niejednokrotnie podejmowano i podejmuje się wysiłki, „żeby sprowadzić historię filozo-

fii rosyjskiej tylko do historii materializmu (...) lub też tylko do historii filozofii religijnej” (s. 621). Autor z wielką akrybią ukazuje, że pomiędzy tymi ekstremami istniało w różnych okresach szerokie spektrum stanowisk. Faktem jednak jest to, że trudno jest zrozumieć historię myśli rosyjskiej bez uwzględnienia tych ekstremów, a zwłaszcza wpływu prawosławia. Nawet nurty materialistyczne często określały się w relacji do chrześcijaństwa prawosławnego. Druga podstawowa teza pracy Stołowicza dotyczy innej opozycji: wtórność czy oryginalność myśli rosyjskiej? Tu również niemożliwe jest jednostronne spojrzenie. Z jednej strony można zauważyć, że niemal wszystkie nurty zachodniej filozofii znajdowały recepcję w filozofii rosyjskiej. Z drugiej strony autor pokazuje, że występowały tu typowe dla tej myśli tematy (np. sofiologia, bogoczołowieczeństwo, wszechjedność), a recepcja idei zachodnich wiązała się z ich specyficzną transpozycją. Stołowicz pisze o filozofii rosyjskiej: „Nie była ona jedynie «kalką» zachodniej filozofii, gdyż odpowiadała na potrzeby rosyjskiego życia duchowego i posiadała oryginalnych myślicieli” (s. 522).

Książka Stołowicza może zainteresować nie tylko historyków filozofii, ale również wszystkich zainteresowanych dziejami prawosławia, teologii i duchowości Wschodu. Na kartach *Historii filozofii rosyjskiej* spotykamy bowiem wielkie postaci historii Rosji, Cerkwi, teologii i filozofii z okresu od X do XXI w.

Kazimierz Wolsza (Opole)